

NÉMET MŰVELŐDÉSI KAPCSOLATAINKRÓL

Írta: Némedi Lajos

Néhány szó az Olvasóhoz. Mint a cím is jelzi, célunk nem az, nem is lehet az, hogy rövid összefoglalást adjunk itt a német kultúrával való érintkezéseinkről. Csak néhány problémakört vázolunk fel, igyekezvén az egész bonyolult történelmi folyamat lényegét kitapintani. Ez viszont azzal jár, hogy több helyen kénytelenek leszünk a szigorú időrendi sort megbontani s egyes jelenségeket nem történelmi egymásutánban, hanem egyéb összefüggésük szerint csoportosítani. — A főszöveget követő apróbetűs részben a tárgyalt problémakörök legfontosabb irodalmát adjuk, hogy ki-ki az őt érdeklő részletkérdéseknek is utánajárhasson. Lehetőség szerint ügyelünk arra, hogy könnyen hozzáférhető forrásokat nevezünk meg elsősorban.

A szaktudomány igen sok időt fordított már arra, hogy a magyar kultúrélet egyes területein érvényesülő német hatást kimutassa: ez szükséges is a helyes magyar önismerethez. Sajnos, a magyar hatások kérdése sokkal kevésbé tisztázott. Előadásunkban igyekezni fogunk a két tényezőt lehetőleg egyensúlyban tartani. Nem szabad azonban felednünk, hogy a németektől mégis csak sokkal többet kaptunk kulturális téren, mint adhattunk nekik eddig. A mi szerepünk az európai kultúr-folyamatban nem is ez volt főképpen, hanem az, hogy a Nyugatról kapott indítékokat a Dunamedence szellemi éghajlatához alakítsuk s így adjuk tovább azt saját lelkünk, szellemünk kincseivel együtt a bennünket környező népeknek. Ezt aényt mi magunk is elég későn ismertük fel s mindig csak Nyugattal hasonlítottuk össze magunkat és teljesítményeinket: a tartozik-követel rovatok Nyugat felé rendesen kedvezőtlenek voltak ránk nézve. Hálás feladat lenne a környező népekre kifejtett magyar hatás tényeit nagyobb erővel belevinni a magyar művelődési tudatba. Nem szeretnők, ha ezzel a magyar önelégültség növekednék, mert ez reánk nézve nagyon veszélyes, de egy kicsit több önérték olykor elkelve ezen a téren.

Szent István birodalma. Napjainkban is vitáznak a magyar királyság megalapítása körül érvényesülő német befolyás mértékén. A magyar kutatás minden kétséget kizáró módon

igazolta, hogy a keresztény magyar állam megalkotása nem utalható egyszerűen III. Ottó keleti birodalmi politikájának körébe, mint a lengyel és a cseh. Sokkal erősebb kapcsok fűzték a magyar fejedelmi családot a bajor uralkodóházhoz s a Gizellával való házasság egymagában véve is bizonyíték, hogy a kapcsok egyenrangú feleket kötöttek össze. István nem maradhatott a lengyel és cseh fejedelemmel egyenrangú „dux” s a császár nem tehetette meg lándzsa-adományozással egyszerűen a birodalom patríciusává, hanem a császár „kegyéből és biztatására” („gratia et hortatu”) „koronát és áldást” kellett kapnia. A korona pedig a pápa ajándéka volt, adományozásában a pápaság hagyományos szempontjai és történetileg megalapozott igényei is szóhoz jutottak.

Szent István államberendező munkájában is erős az önállóságra való törekvés. Kétségtelen a német hatás nyoma udvartartásában és pénzeiben. Gizella kíséretében sok német lovas jön az országba s a hatalmukat féltő magyar törzsfők ellen az ő segítségüket kell igény bevenni. (Ennek a ténynek van valami szimbolikus jelentősége is!) A király okleveleit Heribert, III. Ottó egyik jegyzője, szerkeszti. István bevezeti a frank grófságbeosztást, de már a hűbériséget nem engedi érvényre jutni, mert úr akar maradni országában. Törvénykönyveiben, tekintetbe veszi a nyugati (frank és bajor) mintákat, de az ősi szokásjogot is. A szent király intelmeit valószínűleg egy délnémet szerzetes önti formába a szokásos királytükrök mintájára. Talán azért is esik olyan erős hangsúly benne a „vendég és jövevénynépek” nagy hasznára.

Szent István birodalmát nem igen lehetne elképzelni a német minták nélkül, de az új magyar állam mégsem másolat, hanem önálló értékes tagja a latin-germán keresztény Európának, mely a nyugatias formák alatt és ezek saját testére szabásával egy új sajátos kultúrateremtő lélekkel gazdagítja a földrészt. Ez az alapító nagy király érdeme.

Népe ezért határtalan tisztelettel övezte alakját mindenkor, de részt kért a szent magyar király tiszteletéből az egész nyugati világ. Németországban hátráltatta tiszteletét a vértanú István kultusza. Kettőjük tisztelete sokszor Össze is olvad. A Wittelsbachok házi kolostorában, Scheyernben, Szent István ünnepét szeptember 2-án „ritu duplici” ülik meg. A helyi monda István megkeresztelését és a házasságkötést is itt lokalizálja. A szent király tisztelete, mely később Szent Imre és Szent László kultuszával kapcsolódik össze, elsősorban osztrák és bajor területen érvényesül. Reliquiáit azonban a birodalom egész déli és nyugati részén megtaláljuk. Jámbor magyar zarándokok eljutnak Aachenbe is s a dóm Nagy Lajos által építtetett ma-

gyár kápolnájában (1387) díszes ereklyetartók őrzik a magyar szentek reliquiáit.

Szent István tiszteletének német földön az a gyönyörű lovasszobor a legnevezetesebb emléke, mely a bambergi dóm egyik belső pillérjén áll: a híres bambergi lovas. A helyi hagyomány minden időben a magyar király személyéhez kapcsolta a szobrot s a német szaktudomány is csak a legutóbbi időben kezd kételkedni: egyesek Szent Györgyöt, III. Konrádot, sőt Nagy Konstantint vélik benne felfedezni.

Első királyunk tisztelete a német barokkban új életre kél: a jezsuita iskoladrámák szívesen állítják szent alakját követendő példakép gyanánt a hívők elé.

Középkori magyar szellemi élet. A pogány magyarok megtérítésében olasz és szláv papok mellett német térítők is jelentős szerepet játszottak. Az első Szent Wolfgang, einsiedelni bencés, a későbbi regensburgi püspök. A messzetekintő passzau püspök, Piligrim, visszahívátja és a maga papjait küldi ki, mert a magyar egyház szervezéséért érsekséget szeretne kapni. Az egyházi kapcsolatok az új hit megszilárdulása után sem szűnnek meg. A bencések, karmeliták és karthauziak ápolják ezeket különösen. 1229-ben az új szellemet hozó ferencesek is német földről jönnek hozzánk.

Az európai értelemben vett világi kultúrának egyetlen fókuszusa a magyar középkorban a királyi udvar. Az Árpádházat sűrű házassági kapcsolatok fűzik német fejedelmi udvarokhoz. A királyi székhelyen megforduló idegenek, németek, a XII. században franciák is, nálunk is meghonosítják a nyugati udvari kultúrát. Hozzánk is elkerülnek a lovagkor eszményei és költészete. Érdekes bizonyítékát szolgáltatják ennek a tatárjárás előtti személynevek. Achilles, Paris, Helena személynevek a Trója-regény ismeretét teszik kétségtelenné (ezt különben a Párizsban járt Anonymus is említi). Roland, Olivier a Rolandénekről, Tristan, Lanceret, Isalt a kelta mondákról beszélnek, de ismerős volt a Dietrich-monda is. A fejlődés félbeszakad és a tatárdúlás e, magyar lovagi életnek szinte minden emlékét megsemmisíti. — Az énekmondók rendje is német kapcsolatra utal. A német spielmannok nálunk elmagyarosodtak, de életformájukat, technikájukat és tárgyaikat tovább örökítik: a középfelnémetből származó loter – lantos szó a szláv eredetű igric elnevezést lassan ki is szorítja. Részük van a lantosoknak a Toldi-monda kialakításában, melyben német, angol és francia mondaelemek keverednek magyar hagyományokkal. A királyi udvarban keletkeznek a magyar krónikák. A legrégebb, az elveszett Gesta Ungarorum Szent László korából, az

Árpádház nemzeti hagyományait nyugati, jórészt német krónikákból (Regino, Altaichi Évkönyvek) átvett történeti anyagba építi bele. A kíméletlen kritikát alkalmazó filológia szerint a magyar hunmonda elemei is innen, nyugati forrásokból kerültek be a magyar krónikákba. Ettől független azonban az a tény, hogy a magyarság a hun-magyar rokonság, illetve azonosság hitét magával hozta mai hazájába. (Egyes német kutatók ezt sem akarják elhinni.)

Magyarok és olaszok mellett a németeknek is jelentős rész jutott a magyarországi városok alapításában s a középkori városi életforma kialakításában. Ha nem is fogadjuk el azt a német feltevést, hogy még a Karoling-birodalomból maradtak itt a X. századig német telepek, bizonyos, hogy már a XI. században újak keletkeztek, pl. Pozsony környékén. A XII. században rendszeres telepítés kapcsán német népességet kap a Szepesség és Erdély egy része. Az új polgárok kiváltságokat kapnak a királytól, viszont gazdasági erejük (bányaművelés, ipar) és ezzeljáró adózóképességük erős támasza a központi hatalomnak. A német színezetű városok hatását növeli az a körülmény, hogy a városok a XIV. és XV. században erősen feltöltődnek magyar népességgel. Itt e városok kolostoraiban keletkezik a középkori magyar irodalom, a kódexeket itt másolják: még a német misztika spekulatív gondolatmenetei is utat találnak a magyar lelkekhez. A XV. és XVI. század fordulóján hirtelen kivi-rágzó magyarnyelvű kódexirodalom pedig egészen véve a hazai német városokban keletkező németnyelvű kódexekhez kapcsolódik. — Az univerzális latin nyelv a kis nemzet fiának is ugyanazt az érvényesülést biztosította, mint a nagyénak. A késői középkor legnagyobb magyar szelleme, Temesvári Pél-bárt pl. egészen európai rangú egyéniség. Művei számtalan kiadásban jelennek meg Strassburgban és Kölnben, s amint ő bécsi, bázeli és meissenai teológusokat idéz, őt is egyenrangú szellemnek ismerik el a kor legjobb német koponyái.

A magyar művészet első fénykora. Midőn Árpádházi Szent Erzsébet, II. Endre leánya, ragyogó kísérettel megjelent a thüringiai udvarban, a pompás és művészi értékeket képviselő kelengye őszinte elragadtatást váltott ki a német kortársaknál, kiknek a szemében a Duna-Tisza közét még félnomád lovasok népesítették be. Különös szép darabokat adott a kelengyéhez legnemzetibb művészetünk, a korán kifejlődött ötvösség. Sajátos formák, derűs pompa jellemzik a magyar ötvösök műveit: nem hiába keresték őket Sienától Nürnbergig, Angliától Moszkváig mindenfelé. Az ötvösség ihleti a többi művészete-

ket, a Kolozsvári testvérekben kiteljesedő szobrászatot és az inkább Mátyás korában fellendülő festészetet is.

Magyarország a XIV. és XV. században elsőrangú nagyhatalom, az Anjouk, Zsigmond és Mátyás udvara semmiben sem enged bármely európai uralkodó székhelyének. Nem csoda tehát, ha a magyar művészetek ez első fénykorában a szomszédos Ausztria is igen sokat köszönhet magyar ösztönzéseknek. Hiszen Ausztria ekkor csak határgrofság s csak később emelkedik jelentősége. Bécsben már 1288-ban feltűnik az első magyarországi mester: Ulrich éremműves Pécsről. Megszakítatlan sorban követik még sokan. Az egyiknek, Csallóközi Jánosnak, még végrendeletét is ismerjük. A XV. század közepén jelenik meg Bécsben Kassai Jakab, a híres szobrász és festő, hogy hamarosan elhatározó befolyást gyakoroljon a német művészetre. Ő vezeti ki azt a késő gótika modorosságából és mozdulatlanságából az egészséges realizmus új útjára. Az ő műve a freisingi főoltár, szobrait a müncheni és stuttgarti múzeumok őrzik. Kassa és Bécs közt állandóan élénk a kapcsolat, de úgy, hogy Kassa kétségtelenül többet tud adni Bécsnek, mint megfordítva. Ott a Szent Erzsébet egyház, itt a Szent István templom épülnek s Mátyás király mindkét építkezésnek egyik legbőkezűbb mecénása. A hagyomány szerint ennek emlékét hirdeti ma is a bécsi dóm piros-fehér-zöld színben csillogó cserépedése. A Szent István templomon sok magyar mester dolgozik. Széleskút bányája adja az északi torony alapköveit s a kövekkel együtt mentek a kőfaragók is. Az egyik kapu, a Riesentor, szobrászi díszét a jaki műhely mesterei készítik. A Fürstentor kődomborműve talán a Kolozsvári testvérek alkotása, de legalább hatásukat mutatja. — III. Frigyes alatt fejlődik ki Bécs-újhely, az itt őrzött világhíres Corvin-serleg, Mátyás ajándéka, magyar ötvös mesterműve. Ez időben itt találjuk Mikó János festőt is.

Dürer Albert saját feljegyzésének tanúsága szerint magyar nemesi családból származott apja révén, aki Gyuláról (inkább a mellette lévő Ajtósfal várói) költözött ki Nürnbergbe. Dürernek a nagyapja ötvös volt s így az idősb Dürer Albert kiváló tudást vitt ki új hazájába: a magyar ötvösség hagyományaiban gyökerezik ilyenformán a nagy Dürer művészete is. (A korban különben egyáltalán nem ritkaság, hogy magyar ötvösök Németországba vándorolnak ki: szintén Gyuláról kerülő Münchenbe (Zeggin) Szegény György. Dürer apjánál III. Frigyes császár is tesz rendelést. Egyik unokatestvére pedig Niklas Unger néven 1520 körül Kölnben működik mint ötvös. A család magyar eredete tehát nem homályosodott el egyhamar.) Senki sem akarhatja Dürer Albertet a németektől elvitatni, de

mindenki igazat adhat Gerevich Tibornak, aki megállapítja, hogy éppen azokat a tulajdonságokat, melyek Dürer jelentőségét teszik a német művészet történetében, t. i. világos, tiszta látását, mélyreható részletmegfigyelés mellett is biztos lényegfelismerését, értelmes képszerkesztő készségét a nagy művész elsősorban csakis magyar apjától örökölhette. Vérmérséklete magyar vonásokat mutat, habár vitathatatlanul német művész.

A magyar humanizmus német vonatkozásai. Időben Nagy Lajos koráig kell visszamennünk, hogy a magyar humanizmus indulását megfigyelhessük. Apósa, IV. Károly császár, prágai udvarába hívja Petrarkát és Cola di Rienzo-t s állandóan levelezik velük a kancellárja, Johannes von Neumarkt, által. A kancellár a magyar királlyal is levelezésben áll s így bizonyos szálak a német korai humanizmusból a magyar udvarba is elvezetnek.

Sokkal erősebbek a Bécsből kiinduló ösztönzések. Nagy Lajos halála után elveszítjük tengerpartunkat s a Duna marad egyetlen Nyugat felé vivő kereskedelmi utunk. Itt pedig Bécsnek árumegállító joga van, magyaros neve 1356-ban fordul elő legelőször. Bécs a gazdasági ügyek mellett egyeteme által is erősen belekapcsolódik a magyar életbe. Már az alapítás évében (1365) az osztrák, cseh és szász nemzet mellett negyediként egy „*natio hungarica*” is kialakul a hallgatók között. A mohácsi vészig 5000 magyarországi hallgatója van a bécsi egyetemnek, túlnyomólag a németlakta területekről. De nemcsak tanultak, tanítottak is itt a hazánkbeliek: 1385 és 1498 között 109 magyarországi tanár 185 előadást tart a bölcsészeti fakultáson. Ezeknek is egyharmada erdélyi szász, de ott találjuk közöttük Palóczy Györgyöt, a későbbi esztergomi érseket, Palóczy Pétert, Hédervári Lászlót és más magyar urakat. Bécs tekintélyét a humanisták körében Enea Silvio di Piccolomini alapozza meg: ő nevezi hazánkat először a kereszténység védőbástyájának 1446-ban. Vitéz Jánossal, a magyar humanizmus egyik vezető egyéniségével, meleg barátság fűzi egybe.

Mátyás udvarának jellegét az olaszok adták meg, de korában sem jelentéktelenek a német kapcsolatok. Galeottotól tudjuk, hogy német énekesek is voltak udvarában, ő maga pompásan tudott németül, a német császári trónra vágyott. Főiskoláira, a pozsonyi Academia Istropolitanara (1465) és a tervezett budai főiskolára, Bécsből s német földről hív professzorokat. A bécsi egyetem is főhatósága alá kerül egy időre. Vendégeként időzik először Budán Celtis Konrád. A német humanizmus mozgalmas életű szervezője szép ódában emlékszik vissza a budai napokra (*Ad coetum Hungarorum*). Mátyás halála után

eltűnnek az olaszok s helyüket német és cseh humanisták foglalják el: ezekkel alapítja meg 1497-ben Celtis a „Sodalitas Litteraria Danubiana” munkaközösségét.

II. Lajos udvarának humanistái már Erasmus hívei. Az ő levelét olvassák nagy élvezettel a király asztalánál s egész életük nagy élményeként emlegetik a nagy bölccsel való találkozásukat Piso Jakab és Kassai Antoninus. Az ő híve Mária királyné gyóntatója, Henckel János és maga a királynő is. (Erasmus a mohácsi katasztrófa után a keresztény özvegyről szóló könyvét neki ajánlja.) A nagy humanista a békét szolgálta Európában s szeme a török veszedelmen és Magyarországon is nyugodott: a kettős királyválasztás után közvetíteni igyekezett Ferdinánd és János között. Az ő fáradt bölcsessége és óvatos szellemi magatartása hozzátartozik Mohács magyar nemzedékének lelki képletéhez: a vulkánikus mélységek fölött járó időben inkább hitvallókra lett volna szükség, hősökre és nem bölcsekre.

A késői humanizmusnak két jellegzetes magyar feje vált európai jelentőségűvé. Dudith András pécsi püspök, a Tridentinum-magyar követe, a vallási türelmességnek, Erasmus tanainak hirdetője. Az unitáriusok közé vitte szabad gondolkodása s kénytelen volt egyházából kilépni. Boroszlóban élt haláláig. Levelezése a kor humanistáival értékes dokumentuma a kornak. Német tudós fedezi fel nagyságát a XVIII. század közepén. — Nagyszombatban régi magyar családból származik a polihisztor (Sambucus) Zsámboki János. Párizsban is tanul, Bolognában professzor, majd I. Ferdinánd udvari történésze. A bécsi udvari könyvtár, melynek alapját az odaszármazott Corvinák vetik meg, az ő gondoskodásának sokat köszön. 3000 kötetes könyvtárát és kéziratgyűjteményét odaajándékozta s ezzel a bécsi könyvtár utóléri a pápa és a francia király gyűjteményét.

Az európai magyarságkép. Az első kép, mely az európai köztudatban rólunk kialakul, igen kedvezőtlen. A krónikások rémülete, ókori sablonok barbár népekről, a hunok rossz híre mind együtt hatnak s a legendás Szkitiából előtörő Góg és Magóg ivadékai a 19. századig viselik az emberhúsevés vádját. A magyar szentek tisztelete csak átmenetileg enyhít a hetyezeten: Freisingi Ottó, az átvonuló kereszties vitéz is csodálja az isteni türelmet, mely ilyen szörnyetegeknek ilyen szép országot adott.

Csak a mind reálisabbá váló török veszedelem változtatja meg rólunk a véleményt: az ozmán dühvel folytatott évszázados harcok első európai hőse a magyar. „Nostrae fidei clypeus, nostrae religionis mums” visszhangozza a humanista irodalom,

visszhangozzák a kor röpiratai valódi segítség helyett. S míg Pannóniát tej-jel-mézzel folyó gazdag mesés országnak festik, közben az ország elpusztul, Mátyás palotája romokban hever, a híres Corvinák másokat gazdagítanak s a humanista magyar végvári vitéz lesz, toll helyett kardot forgat. S ime máris felhangzik a vád a humanista irodalomban: a magyarság vitéz ugyan, de műveletlen, sőt kultúrára képtelen. A magyar tudósok igyekeznek védekezni, de szegényes a fegyvertáruk: Janus Pannonius dicsőségébe kapaszkodnak s legfeljebb Thuróczi János németek által is elismert krónikáját említik. Bekényi Benedek, Janus egyik bécsi kiadója, leírja (1514) a magyar védekezés azóta is folyton ismételt alapformáját: igaz, hogy nem sokat nyomtattak még magyar embertől, de ennek oka nem a nép kevés tehetsége, hanem a sok háború.

A török háborúk Európa nagy szenzációja 2-3 évszázadon át. A csatákról, várostromokról szemtanú zsoldosok, vándor tanítók rövid újságokban, egylapos nyomtatványok ezreiben, történeti énekekben tájékoztatják a kíváncsi tömegeket. Ezekben a termékekben („Türkenliteratur”) Magyarország igen sokat szerepel. Néha megdicsérik önfeláldozó harcát, de legtöbbször árulással, gyávasággal vádolnak bennünket.

A német középkor irodalmi öntudata nem rendelkezik valami határozott képpel rólunk. Több helyen feltűnik az ország, mint háttér, mint valami mesés világ. A wartburgi dalnokverseny egyik résztvevője, Klingsor von Ungerlant, varázsló és költő: alakja a népmondából került át a krónikába. Magyar viszonyok tükröződésének nyomai fedezhetők fel a Nibelungénekekben is. Magyar királyok udvarában több német költő megfordul: Nagy Lajos lovagerényeit dicsőíti Suchenwirt Péter. Udvarában élnek a krónikás Mügein Henrik és Teichner is. Zsigmond kíséretében jön hazánkba a késői „Minnesänger”, Oswald von Wolkenstein. Albert királyt szolgálja az osztrák Chypenwerger, V. László környezetéhez tartozik Beheim Mihály. A legnagyobb mesterdalnok, Hans Sachs, Bánk bánról tragédiát ír, forrása Bonfini volt, kinek művét hamarosan lefordították németre s belőle merítette sokáig a német világ rólunk szóló ismereteit.

A reformáció. A lutheri reformáció hazánk németajkú polgárai közt kezd elterjedni s az első közvetítők a könyvek voltak: a nevezetes búcsútételek már 1518-ban egész Európában elterjedtek. t)e már 1522-ben feltűnik az első magyarországi diák Wittenbergában: Baumheckel György Nagybányáról. A század Myamán még 1030-an iratkoznak be, hogy közvetlenül hallják Luther Márton és Melanchton Fülöp tanításait. Dévai

Bíró Mátyás, Méliusz Juhász Péter, Erdősi Sylvester János, Ozorai Imre, Gálszécsi István, Stöckel Lénárt s a hazai reformáció szinte minden jelentős alakja megfordul Wittenbergában. A magyar diákok 1546-ban külön magyar bursát alapítanak, a „coetus hungaricus” vitadélutánokat tart és tagjainak önképzését is elősegíti. A századforduló körül két magyar főúr az egyetem rektori tisztségét is eléri: gróf Bánffy Ferenc 1588-89-ben, Thurzó nádor fia, Imre pedig 1615-ben.

Luther Márton sok személyes szál fűzi Magyarországhoz. 1521-ben a wormszi birodalmi gyűlésen a döntő óra előtt Werbőczy István ebédre hívja magához, hogy engedékenységre bírja. Luther tudott arról, hogy II. Lajos udvarában hajlanak az ő tanításai felé. Különösen Mária királynőt vélte hívének s 1526 után egyik zsoltármagyarozatát neki ajánlja: „Vier tröstliche Psalmen an die Königin zu Ungarn”. A Wittenbergben járt magyarok közül többen személyes barátságával dicsekedhettek, Dévai Bíró Mátyás házában lakott 1541-42-ben mint hitéért üldözött prédikátor.

A hazai reformáció munkájában mégis nem Luthert magát, hanem humanista segítőtársát, Melanchton, a „praeceptor Germaniae”-t illeti meg az elsőség: a hitkérdésekben felmerült vitákban és kételyekben hozzáfordulnak mindig. Mivel sok magyar nem érti meg a német prédikációt, számukra külön latin áhítatokat tart. A német nyelv nem tudásának az a nevezetes következménye is volt, hogy Luther halála után a Wittenbergben járt magyarok mindinkább kálvinista hajlandóságokkal térnek meg hazájukba, hiszen maga Melanchton is elősegítette a svájci irány ismeretét. Adataink vannak rá, mint vezetett az út Genfbe — Wittenbergen át. 1592-ben a szász választófejedelem vizsgálatot rendel el a kálvinistaság vádjá miatt a magyar bursa tagjai ellen s forma szerint ki is tiltják őket az egyetemről.

A hazai protestáns iskolaszervezésben Melanchton példája hat legerősebben. Mellette Sturm János strassburgi és a Trozendorf Bálint goldbergi iskolái jönnek számításba.

A kor magyar protestáns irodalmában igen nagy számmal találunk németből fordított imakönyveket, hitépítő iratokat. Luther zsoltárait is hamarosan átültetik. — A legrégebb magyar nyelvű történelmi munka, Székely István „Chronica”-ja a korabeli német kronológiákból és kozmográfiákból merít. Technikáját, módszerét és stílusát tekintve Tinódi Lantos Sebestyén a német „Zeitungssängere”-hez kapcsolódik anélkül azonban, hogy közvetlen hatást kellene feltételeznünk. — A kor kedvelt széphistóriái közül a Fortunátus német eredetű.

A század nagy lírikusa, Balassa Bálint fiatal korában Nürnbergben is megfordul. Több szál vezet hozzá az ausztriai térből: Regnart Jakab, a korabeli német társadalom kiművelője, Schallenberg Kristóf, a katonaköltő kortárs, indítékai azonban lírájának eredetiségét és friss magyarságát nem befolyásolhatták.

Ellenreformáció és barokk. Az ellenreformáció diadalmas előretörésével nagyon megnő Bécs jelentősége a középeurópai térben. A fényes Habsburg-udvar vonzóereje szoros kulturális egységbe igyekszik vonni az uralma alá tartozó területeket. E műveltségnek alapszínezete katolikus, munkásai a jezsuiták, stílusa a barokk. Hozzánk is Bécsből érkeznek az új rend tagjai, Pázmány Péter itt alapítja meg a Pázmáneumot, honnan a magyar ellenreformáció legjobb harcosai kerülnek ki. A jezsuiták bécsi egyetemén a XVII. században nem kevesebb, mint 2000 magyar tanul, pedig 1635 óta Nagyszombatban is van egyetem. A nyugati országrész valamennyi vezető emberét itt képezik ki: a mondott időben 10 Eszterházy, 6 Erdődy, Széchenyi, Nádasdy nevelkedik a jezsuiták kezén. A „natio hungarica” új fényes életre kél, a védőszent, Szent László, ünnepe a Bécsben lakó tekintélyes számú magyarság közös ünnepe lesz, melyen a császár is megjelenik barokk udvartartásával. — Bécs mellett Grác egyeteme emelkedik ki, Pázmány Péter két évig tanít itt, később itt tanul Faludi Ferenc és Amadé László báró.

A bécsi barokk szellemi légköre, melyben a német, olasz és spanyol elemek a közös latin nyelv palástja alatt békében megfértek, érteti meg velünk a század magyar főúri líráját és vallásos irodalmát. Eszterházy Pál, a nádor, alakja emelkedik ki a sorból sokoldalúságával, de Koháry István és Balassa Bálint is Bécsben tanulnak. A bécsi olasz opera ihleti az első magyar operaszöveg íróját is. De a barokk szellemi légkörben a vallásos válaszfalak sem választanak el teljesen. Eszterházy Pál lírájára a nürnbergi iskola is hat, sógorának, Nádasdy Ferencnek „Mausoleum”-át a nürnbergi Birken látja el német változattal s adja ki. Ilyen elemekkel telített légkörben él Gyöngyösi István, az ő költészetének háttere is Bécs, Bajorország és Szilízia s ebben egy ő erdélyi szász kortársaival, Frankensteim Frank Sebestyennel s másokkal.

A magyar barokk műveltség másik, protestáns pólusa az erdélyi fejedelmi udvar. Erdélyből s a keleti részokról Heidelbergbe járnak tanulni. A század elején itt találjuk Szenczi Molnár Albertet, Alvinczi Pétert, Keserű Dajka Jánost és Gelei Katona Istvánt. Bethlen Gábor unokaöccsét, Istvánt, is Heidelbergben nevelteti. 1622-ben elpusztítja a várost a 30 éves há-

ború viharja s a továbbiakban főleg holland és angol egyetemek látják el a magyar református papok legmagasabb kiképzését.

Opitz Márton 1622 júniusában Bethlen Gábor hívására Gyulafehérvárra jön, hogy latint tanítson az új főiskolán. Erdélyben írja híres tanítókölteményét: „Zlatna oder von der Ruhe des Gemüts”. Bisterfeld, Allstedt és Piscator is tanítanak Erdélyben.

A kor protestáns irodalmában még mindig nagy szerepet játszanak a németből való fordítások. Szenczi Molnár Albert szinte egész életét Németországban tölti, Lobwasser német fordításából írja zsoltárait. Magyar nyelvtant ír németek számára, szótárt szerkeszt, tanul és tanít: német tudósok és fejedelmek is magyabecsülik.

Magyari István „Aç országokban való sok romlásoknak okairól” c. művében egy német humanista könyvét telíti magyar tartalommal. Erasmus és Luther óta folyton hirdetik: a kereszténységet bűnei miatt bünteti Isten a törökkel, s ez az európai gondolat magyar formájában a magyar nemzeti bűntudat s öntudat formálójává válik.

Magyarország a XVII. század német irodalmában. A kor német történelmi és földrajzi irodalmában valóságos vitatkozás folyik a magyar kultúráról és a magyar jellemről. Általában most is vadaknak és műveletlennek tartanak s egyetlen mentségünk Mátyás király kora és a törökkel szemben való helyállás. Zrínyi Miklós, a szigetvári hős, halálát legalább 12 német költemény gyászolja. Zrínyi, a költő, halálakor külön kötetben adják ki Tübingenben a sirató verseket. A kurucorszak véglegesen elveszti számunkra a német szimpátiát, de ebben nem csekély része van a bécsi kormány által szorgalmasan üzött rendszeres ellenpropagandának. Ekkor kerülünk a rebellis magyar hírébe, aki törvényes ura ellen támad. A II. Rákóczi Ferencről szóló sajtótermékeket már teljesen Bécs inspirálja: a magyar szabadsághős egy főrebellis, pénzhamisító és a francia király bábja. A fejedelem híres proklamációi és a Mercurius Veridicus ezeket a híreszteléseket igyekeztek ellensúlyozni.

A századra jellemző német anekdótagyűjteményekben (a kíváncsi közönség lőolvasmánya) sok a magyar tárgy: Dózsa György története, a Murányi Vénus esete, a Wesselényi összeesküvés, de különösen a Bánk-bán történet úgy látszik figyelmes olvasókra találnak, mert Bonfini, Istvánffy és más források után szorgalmasan másolják a kompilátorok. A nálunk járt kalandorok és német katonák leírják az országot: a magyar legények villogó kardtáncát, a magyar erdőt, a tábortüzet, az

ökörorsodát, Erdély elásott kincseit, Rákóczi György híres ménesét. Hazánk a mesés Keletnek is kapuja, ahol minden csoda megtörténhetik. A kor felcsigázott fantáziája csodálatos égi jeleket keres, szörnyszülöttek csatavesztéseket és a török vérszomjas pusztításait jósolják.

A nagy regényíró, Grimmelshausen „Simplicissimus”-ában is a magyar újrakeresztelőről szól az egyik fejezet. A „Trutz Simplex” hősnője Érsekújvár alá is követi katoná szeretőjét. A „Seltamer Springinsfeld” Zrínyi Miklós zászlaja alá akar esküdni, hogy fegyvere rozsdát ne fogjon. De a magyarországi élet legteljesebb képét eleven szemlélet alapján a század végén kapjuk meg az úgynevezett „Magyar Simplicissimus”-ban (1683). Egy sziléziai árvagyerek, aki különben tehetséges zenész, kalandozásai során átkel a Kárpátokon, hazánkon át Konstantinápolyba is eljut s közben ezer apróságot megfigyel és leír. Írója, Daniel Speer, maga is zenész, volt Magyarországon: megfigyeli pl. hogy már akkor minden magyar nemes ember tart magának cigányzenészt.

A magyar zene a kereskedelem útjain eljut Németországba is: a marhakereskedők a híres hajdútánccal ismertetik meg őket: a kor német Tabulaturkönyvei 22 változatát jegyezték fel. Említsük meg még, hogy két neves magyar barokk festő dolgozik Németországban: Kupeczky János Bazinból és a tősgyökeres magyar református papi családból való Mányoky Ádám: előbb II. Rákóczi Ferenc udvari festője, utóbb Erős Ágost udvarában él.

A német nyelvoktatás kezdetei. A szatmári békével bekövetkező nyugalom az ország lassú újjáépítésének ideje. A török által elpusztított városok most kapják meg máig jellemző arcukat s az új paloták és templomok építőmesterei és festői a szomszédos Ausztriából jönnek többnyire. Fellner, Maulpertsch, Sigrist, Krakker, Donner keze nyomán az olasz-délnémet barokk stílusnak egy sajátosan hazai változata alakul ki.

De a viszonylagos jólét és biztonság folytán nyugat felől új civilizatórikus hullám önti el a magyar földet, melyben az eredetileg francia alapvonást (gondoljunk II. Frigyesre és Mária Terézia Bécsére!) mi már német, osztrák, bécsies átszínezéssel kapjuk. Bécs és a városok magukhoz csalogatják a magyar főurakat és középnemességet. Terjed az idegen divat, erkölcs és nyelv is. A kurucok táborában még alig tudott valaki németül, de Károlyi Sándor már fiait és unokáit biztatja a német és francia „compositió”-kra és társalkodásra. A jobb állami hivatalokban megkívánják a német nyelv tudását, a királyi kamara hivatalos nyelve ez (németül adnak elő a szempci „Colle-

gium Oeconomicum”-ban). A fiai érvényesülését féltő főnemes-ség ráveszi még a református kollégiumokat is, hogy — ha rendkívüli tárgyként is — tanítsák a németet. Marosvásárhelyen már 1732-ben nyomára lelünk ennek. Kolozsvárott 1761-ben id. Wesselényi Miklós nevelőjét, Cornides Dánielt teszik meg német tanárnak. Sárospatakon 1751-ben mondják ki a német nyelv tanításának szükségességét: „minthogy abban igen nagy kárt szenved a nemeseknek a jövő boldogság reményében nevelendő ifjúsága, hogy a német nyelvben járatlan...” Debrecenben 1769-ben valószínűleg felső nyomásra kezdik el a német tanítást. Mert hiszen az államhatalom minden erővel azon volt, hogy terjedjen ez a nyelv. A piaristák 1766-os tanterve világosan kimondja: „az írásbeli feladatokat magyar és német nyelven kell tollba mondani, hogy a növendékek a latin nyelvvel párhuzamosan a magyar és német nyelvet is megtanulják, mely utóbbi fölötté szükséges a mi országunkban”.

II. József híres nyelvrendeletei (1784) már egyenesen azt akarták elérni, hogy a hivatalok németül dolgozzanak s ezért az iskolákban lassan az összes tantárgyat németül keli tanítani, ő már a pesti egyetemen katedrát állít fel a német nyelvnek: Hoffmann Alois Lipótot ültetvén abba. Egyes feljegyzések arra vallanak, hogy e korban már elég sokan megtanultak németül s Kazinczy Ferenc is készségesen szolgálta a császár felvilágosodási terveit s iskolapolitikáját. A II. József rendeletei és alkotmány sértései által támasztott nemzeti visszahatásban felélednek a német ellenszenvnek régi formái: hirtelen mindenki ledobja magáról a német plundrát, hogy szép magyar sujtásos ruhát vegyen. Kár, hogy a szép lelkesedés nem tart soká és a napóleoni háborúk, valamint I. Ferenc uralma még egy emberöltővel elodázzák a nemzeti reformok megvalósítását.

Bécs. Művelődési szempontból (sajnos egyébként is!) sokáig Bécs az ország fővárosa. A császárváros fényében sütkeznek a főnemesek, itt van a magyar kancellária sok ágensével, bécsi tanintézetekben, mint a Theresianum, nevelkedik a főúri ifjúság, de Mária Terézia módját ejti, hogy a köznemes ifjakat is Bécsbe csalogassa a testőrség intézményével. Midőn 1790-ben a nemzeti lelkesedés lángja magasra csap, bécsi kereskedők milliókat tesznek zsebre a magyar ruhákra szállított zsinórokért. A legjellemzőbb azonban, hogy a nemzeti visszahatás irodalmi eszközeit is Bécsből kell kölcsönvenni: Gvadányi Richter József osztrák újságírótól tanul, Dugonics Etelkája a gyenge német lovagregényekből meríti motívumait. De Bécs veszi karjára a porból, mint ő maga írja, Bessenyei Györgyöt is, hogy megmutassa neki a teremtés csodáit és saját létének értelmét-

Bessenyei németül is ír műveket és mint minden magyar testőr, szabadkőműves a német páholyokban. Bécsből indul ki a hazai németiség színházi kultúrája, mely a lassan feltörekvő magyar színészetnek is útmutatója lesz. Az első magyar újság Pozsonyban jelenik meg (1780), de a századfordulón Bécs a magyar hírlapirodalom központja. A kormány tudatosan törekszik rá, hogy a birodalom népeit Bécshez szoktassa s lehetőleg megnehezíti a más egyetemekre való kijutást.

Bessenyei György Bécsben ismerkedik meg a francia írókkal: Bécs tehát az a nagy kapu hosszú ideig, melyen át a magyarság egy része nyugat szelleméhez hozzájuthat s egyszersmint az a nagy szűrő, melyen át a nyugati áramlatok hozzánk elkerülnek. Eleinte a német irodalom is rajta keresztül, valószínűleg az ő cenzúráján át jut el Magyarországra. Maga az osztrák irodalom nem sokat adhatott volna amúgy sem. De onnan indul ki felénk Gottschednek, a német irodalom érdemes reformátorának tisztelete, de persze nagyon elkésve. A bécsi szűrőnek jellemző bizonyítéka, hogy a protestáns Gottsched drámáit magyar szerzetesek fordítják. Lipcse másik nagysága, Gellert, de maga Klopstock, Wieland, Lessing és Herder, szóval az igazán nagyok is Bécsben válnak először ismertté s amit belőlük ott elfogadnak, az kerül hozzánk. Természetesen nem hiányoznak a közvetlen kapcsolatok sem Németországgal, mint látni fogjuk.

Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy Béctől a magyarság csak kaphatott: valójában a császárváros palotasaiban, múzeumaiban és műveltségében a magyaroknak is részük volt, magyar pénz, veríték és tehetség segített a téglákat összehordani akkor, midőn magyar fővárosnak híre sem volt. Valójában tehát a magyarság a közös munka gyümölcsében részesült, midőn Béctől indítékokat kapott. — Lássunk néhány tényt. Magyar főurak eleitől fogva vezetőszerpet vittek a bécsi színház-kultúrában. Midőn Mária Terézia Gottsched kértére kiúzi a Hanswurstot Bécsből, Eszterházy Miklós grófot bízza meg a legfőbb felügyelettel. Koháry Nep. János, mint az udvari színházak „régisseur et directeur absolu”-je harcolja ki 1772-ben, hogy a francia udvari színházat szüntessék meg a német kedvéért s vele szemben a francia színház mellett harcol — jellemző a korra – a német Kaunitz! Eszterházy Miklós elnöklétével 1806-ban külön társaság alakul a bécsi színházak támogatására s a XIX. század elején hol egy Ráday, hol egy Pálffy grófot találunk a Burgtheater élén. — Bécs tekintélyét a XIX. század elején egész sor zenei kiválóság alapozza meg s ezek támogatásában is magyar urak állnak első helyen. Mozartnak mágnásaink akarnak évi 1000 arany összeadásával emberi éle-

tet biztosítani: sajnos a nemes szándék már halálos ágyán találja a mestert. Haydn 30 évig vezényli az Eszterházyak kismartoni zenekarát, de Schubertet is elég szál fűzi a családhoz. Beethovenhez a Brunswick család állt legközelebb. Magyarországi tartózkodásaik közben megismerkednek e kiváló zene-költők a magyar zenével is és értékes elemeket vesznek át belőle műveikbe. Elsőnek Haydn ismeri fel a magyar zene sajátosságait s itt-ott alkalmaz egy-egy magyar motívumot. Ír egy „Ungarischer Nationalmarsch”-ot és egy „Rondo all ongarese”-t is, Beethoven a pesti német színház megnyitására 1812-ben írja „István király”¹-át és az „Athén romjai”-t Kotzebue szövegeire. Mint ő maga mondja, a magyar „Schnurrbarte” számára készült művek több magyar motívumot is tartalmaznak. Ezenkívül a 7. szimfónia fináléja is magyar szellemű tematikájával tűnik fel. Webernek is van egy magyar műve: „Andante und Rondo ungherese”. Talán Schubert hatolt mindnyájuk közt a legmélyebben zenénk szellemébe: „Divertissement à la hongroise” és a C-dur szimfónia a bizonyosságai ennek. Itt említjük meg Brahmsot is magyar táncaival, cigány dalaival és az Op. 21.-el: „Variationen über ein ungarisches Lied”. A magyar zene elemeinek külföldi elismertetéséért azonban természetesen Liszt Ferenc tett legtöbbet, aki a két kultúra határán áll és egyik nélkül sem magyarázható meg teljesen.

Hamarosan megkezdődik a magyar színészek vándorlása a bécsi színházak felé: először az Operában s főleg a Kärntnertheaterben szerepelnek.

A német egyetemek. Bécs mégsem egyedüli nyugati kapuja az országnak. Ha a közvetlen francia és más kapcsolattól el is tekintünk, a protestáns magyar ifjak per egrinációja a virágzás tetőfokán álló német egyetemek felé minden nehézség és akadály ellenére állandó és erős, különösen a XVIII. század második felében. A magukkal hozott szellemi indítékok jelentős mértékben megtermékenyítik a hazai szellemi életet.

Halle egyeteméről a pietizmus eszméi terjednek el: a század első évtizedében már 100 magyar hallgatója van. Francke szerette magyar tanítványait s levelezett is velük. Egyikük, Bárány György, mesterének a gyermeknevelésről írott könyvét lefordította magyarra (1711) s ez lesz az első magyarnyelvű rendszeres pedagógiai munka. A Dunántúl magyar evangélikus egyházát a pietizmus szellemében nevelkedett papi nemzedék szervezi újjá és tartja meg. A halle-i egyetem legnagyobb magyar tanítványa, Bél Mátyás, korának egyik legnagyobb tudósa, Pozsonyban juttatja diadalra Francke szellemét, mely

különben a hazai német evangélikus egyházban mindenütt heves harcokat idézett fel a lutheri orthodoxie.val.

Lipcsét gazdag, franciásan művelt polgársága tünteti ki e korban: a Klein-Paris-ba Goethe is szívesen elmegy. Gottsched innen gyakorolja egy ideig az irodalmi diktátor szerepét, Fesetich Kristóf gróf a keze alá küldi fiát. Bél Mátyás fia, Károly András, esztétikát ad elő s rektora is lesz az egyetemnek. Itt és Halléban tanít a Leibniz tanait népszerűsítő nagy rendszerező, Wolff Keresztély, kinek tanai a hazai protestáns főiskolákon hivatalos bölcseséggé emelkednek.

Wittenberg tekintélye állandó. A XVII. század végén a Bécs által elűzött protestáns papok árasztják el. Egyikük, Cassai Michaelis György egy félszázadig él itt és jelentős magyar könyvtár alapját veti meg. Ezt az anyagot használja fel majd Rotarides Mihály 1745-ben, midőn készülő nagy magyar irodalomtörténetének bevezetésében a kor teljes tudományos fegyverzetében áll ki a magyar műveltség elismertetéséért. Törekvésében elődje, Czvittinger David, a kis Altdorf egyetemén tanul s itt állítja össze 250 magyar író életrajzát tartalmazó gyűjteményét, a Speciment (1711), hogy a német tudósok ne mondhassák, hogy a magyar irodalomról nem lehet semmit tudni és írni s hogy a magyarok mindig többre tartották a jó lovakat és fényes kardot, mint a könyveket. Így alakul ki a magyar védekezés frontja a tudományos világban.

A göttingai egyetemet 1734-ben az angol király, mint Hannover ura alapítja, vetélkedve a porosz király Hallejével. Előkelő, költséges iskola volt, sok főúri sarj nevelkedik itt. A legelső hallgatók közt két Teleki és egy Toldalagi gróft is találunk már, de később a Prónay, Bethlen, Kemény, Podmaniczky családok fiai is feltűnnek. A magyar tudomány történetében örökre emlékezetes lesz, hogy göttingai bástyasétányon beszélgetnek Bolyai Farkas és a német Gauss Károly egy új geometria lehetőségéről. — A történész Schlözernek annyi magyar tanítványa van, hogy számukra 1798-ban külön kollégiumot tart, tőlük magyarul is tanul. Foglalkozik az erdélyi századok történetével s ebben a magyar barbárságról nem valami hízelgően nyilatkozik. De elsőnek írja le pontosan a finn-ugor nyelvcsalád népeit (a finn-magyar nyelvrokonságot elsőnek egy hamburgi orvos, Fogel Márton pendíti meg) s Gyarnnathi Sámuel ő nyeri meg az északi rokonság gondolatának. (Közben Erlangenben Beregszászi Pál még mindig a keleti rokonság hitében tart látogatott előadásokat a magyar nyelvről.) — A magyar nyelvhasználat még egy nagy tudósát köszöni Göttingának: Budenz József, a klasszika filológusnak induló német, itt tanul magyarul Nagy Lajos kolozsvári tanártól, hogy hamar-

san új hazájában szerezzon elévülhetetlen tudományos érdemeket.

A német egyetemről hazatérők révén is terjed nálunk a racionalizmus és a felvilágosodás német formája. Kant eszméi ugyan bajba sodorják első híveit és az egyházi ellenkezés meghátrálásra készíti őket: visszatérésre Wolff tanaihoz, vagy éppen Krughoz. A berlini Nicolai felvilágosodott folyóirata az „Allgemeine Deutsche Bibliothek” a cenzúra tilalma ellenére is terjedt protestáns körökben: Kazinczy Ráday Gedeon gróf révén ismerkedik meg vele.

Göttingában tanuló magyar mágnások szívesen fejezték be azzal tanulmányaikat, hogy beutazták a német vidékeket, mindenütt felkeresvén a neves férfiakat: a végcél, az utazás csúcspontja Wiemar volt, Goethe közelsége. — A jénai egyetemen tanuló magyarok könnyebben hozzájuthattak a német klasszika mestereinek látásához, Schiller előadásait hallgatták s Goethe is sokszor megfordult a kis városban. Fichte, Schelling, Hegel is tanítanak itt s hosszabban Wolff, a filológus. Göttingából és Jénából hozzák haza a neohumanizmus szellemét magyarjaink, de maguk is aktíven résztvesznek a tudományos életben. A Lenz által alapított Mineralogische Societätben (1797) kezdettől fogva vezető szerepet visznek. Első elnökül gróf Teleki Domokost választják meg s 1798-ban, az ő halála után, Festetich Györgyöt szeretnék megnyerni, de hiába. A Társaság tankönyveinek első két kötetét is magyar mágnásoknak szóló ajánlások díszítik. A sok magyar tag (miattuk külön magyar, sőt erdélyi titkára is van a társaságnak) főleg a magyar közetek tanulmányozásával kapcsolódik bele tevékenyen a munkába. Schelling irányzatát követő magyar természetbölcseletről is tudunk Jénában.

A német irodalmi hatás. A német hatás irodalmi életünkre 1760-tól kezdve újra igen erős és tartós. A rendelkezésünkre álló megszabott kereteken belül sajnos nem vállalkozhatunk arra, hogy ennek csak legfontosabb tényeire is kitérjünk. E helyett csak vázlatát adhatjuk a szellemi folyamatoknak. Három tényezőt kell szem előtt tartani az irodalmi hatás vizsgálatánál: a hatást kifejtőt magát, a hatást felvevőt, mely sohasem egészen passzív, hanem nagyon is válogat abban, hogy mit fogadjon el s e válogatásban saját természetének, jellegének parancsait követi, s végül a hatást közvetítő közegeket, melyek szerepe szintén nem hanyagolható el. Bécs ilyen közvetítő mi-voltára már részletesebben is rámutattunk. De a hazai német-ségnek is jelentős része volt a felénk törő német hullámok közvetítésében, sőt Bécestől is ő vett át közvetlenül a legtöbbet.

De természetesen a magyarság fiem szorult rá minden esetben e két közvetítőre sem, hiszen ezerszám tanulnak fiai külső akadémiaikon. A göttingai költőket, Höltyt, Bürgert, Matthissont s a többi praeromantikust és szentimentálist nem kellett Bécsnek közvetítenie, közvetlenül is hozzájuthattunk. Goethe és Schiller szellemét pedig a minden újtól és forradalmitól elzárkózó Bécs be sem fogadta, cenzorai kíméletlenül belejavítanak a weimari nagyok műveibe s midőn a Stadion-éra alatt 1809-ben kissé szabadabb szellők fújnak, a „Götz”-öt és a „Tell”-t is Goethe magyar tanítványa, Akáts Ferenc viszi színre a császár-városban — saját átdolgozásában.

Goethét sok magyar főúr és teológus diák kereste fel, anynyian, hogy már nem is győzte őket fogadni. Az egyik ' gróf előtt Schiller is becsapta az ajtót. 1780-ban a Werther-láz már hozzánk is elér s Verseghy lefordítja az első Goethe-verset. Ráday Gedeon gróf 1782-ben már a Götzről magyaráz Kazinczynak s ő lesz Goethe ismeretének szétsugározhatója a magyar irodalomban. Igaz, hogy egész mélységét és nagyságát nem képes felfogni s német bálványából is afféle irodalmi reformátort csinál, mint ő maga volt, de lelkesedése és nem múló heve mindent pótol. Goetheben szerinte görög lélek lakik s ezért fenntartás nélkül ajánlja olvasását a fiatal íróknak. Lefordítja a fiataalkori drámákat és igyekszik a meginduló magyar színészetet azok propagálására felhasználni, de kevés sikerrel. A célt, Kotzebue sekélyes irányának leküzdését meg éppen nem tudta elérni: 1837-ig a magyarul előadott színdarabok 20 % -a Kotzebue műhelyéből került ki. — Kölcsey már sokkal közelebb jut a weimari lényéhez, a Faustot is megérti.

„Az 1790-ben megszületett magyar színészet bölcsőjénél két nagy szellem jelent meg és védőszárnyaik alá vették a csecsemőt.” Az egyik Shakespeare volt, a másik Schiller. Az ő nevét is Kazinczy írja le elsőnek 1790-ben, midőn Orpheusában a „Räuber” és a „Fiesco” készülő fordításairól ad hírt. Az első darab előadásával még Bécsset is megelőztük (1794-ben Kvart). Schiller ettől kezdve a magyar színpad legnépszerűbb külföldi klasszikusa, kinek neve varázserővel bír s kezessége a külső sikernek is. Pátosának csodálatos erejével a sokszor gyatra fordításokon át is magával ragadta a lelkesülni szerető magyar közönséget, elsősorban a hölgyeket. Eleget fájlalta ezt az inkább Goethe-hívó Kazinczy és Kölcsey — de hiába.

A német romantika nagyjában ismeretlen marad. Hiányzik a közvetítő réteg is, mert a napóleoni háborúk akadályozzák a külföldjárást, a hazai németiség pedig megmarad felvilágosított s legfeljebb neohumanista elveinél. Kazinczy maga értetlenül áll velük szemben: „Wer ist Novalis und was hat er

geschrieben? Mit Mystikern und Neoplatonikern bin ich nicht Freund” — írja 1809-ben Rumynak. A romantika megértéséhez Goethe igazi átélésén keresztül vezetett volna az út s ez az előfeltétel általában hiányzott. De ha a kor nyilatkozatait elővesszük, lehetetlen azt is meg nem látnunk, hogy a német romantika csodálatosan szép, de irreális légváraitól a magyar józanság ösztönösen is elfordult.

A költői, gyakorlat terén Kazinczy és közvetlen környezete nem alkotott hagyományteremtő műveket. Ügy látszik igaza van Kornis Gyulának, mikor a Goethe-Schiller irányzattal rokon neobumanizmus csekély gyökérverését részben a magyar léleknek a római szellemmel való mélyebb rokonságával magyarázza. S valóban, míg a német romantika szinte hatás nélkül múlik el ránk nézve, az osztrák romantika, mely a pannóniai, dunántúli hagyományokkal rokon talajon fejlődik ki, sokkal kevesebb szellemi energiával rendelkezve is, jelentősebbé válhatik irodalmunkban. — A török hódoltság óta a Dunántúl és Ausztria szinte ugyanazon kultúrhatásoknak kitéve (katolicizmus, Bécs, olaszok stb.), hasonló fejlődést vesznek, s a magyar irodalomban is nem a Kazinczy ék iránya válik a továbbiak alapjává, hanem a dunántúli hagyomány.

Az osztrák jezsuiták. Denissei az élükön, biztatják a magyar deákosokat magyar hexameterek írására, ők fordítják le Miltont és Ossiant latinra s közvetítik felénk is: Baróti Szabó Dávid Neumann latin Miltonat fordítja magyarra s Neumann hat Pálóczi Horváth Ádám „Rudolphiás”-ára is az uralkodóház dicséretében. Bacsányi Denis nyomán fordítja Ossiant. Kisfaludy Sándor is sokat forgolódik testőr korában a bécsi írók társaságában, Veit Weber regéi ihletik később. A magyar műdal kezdetei is Bécsbe nyúlnak vissza: Révai és Versegly Steffen és Haydn dalgűjteményei nyomán dolgoznak.

Az osztrák romantika szívesen dolgoz fel magyar tárgyakat: Pyrker László és Fessier Ignác német honfitársaink ezzel megelőzik meg a magyarokat is; a Kisfaludyak, Katona, Vörösmarty, sőt még Arany János is haszonnal olvasgatják az utóbbi történeti műveit. Széchy Mária történetének megéneklői, Kisfaludy Károly, Arany, Petőfi is Hormayr „Historisches Taschenbuch”-jából puskáznak. — A kezdődő magyar drámairodalom is erős német, elsősorban bécsi hatás alatt áll, gondoljunk csak Katona József-re és Kisfaludy Károlyra: az alapszöveg mindenütt a német Ritterdráma s a Bánk-bán nem egy helyéhez találtak szószerint megegyező német párhuzamot! S Bécsben is feltűnik hamarosan egy zseniális költő, Grillparzer, Schiller mellett a magyar színpad kedvence a 30-as években.

Az erős német hatással szemben sohasem hiányzott bizonyos érzelmi ellensúly, mely a túlságos követéstől féltette a magyar szívet és jelleget. De kereste a magyarság az ellensúlyt más irodalmakban, a franciában és az angolban is. A 40-es években bizonyos felszabadulási folyamat érezhető. A Goethe-kultusznak általában vége, mint Európában mindenütt. Petőfi börnei hetvenkedéssel mondja ki a súlyos szót: „Ennek az embernek gyémánt volt a feje, de szíve békasó!” De megnő a német irodalommal szemben a magyar írói önérzet is. Kazinczy és Vörösmarty is még féltő tisztelettel néztek a német kritikuskok felé. Eötvös már önérzettel állapítja meg 1847-ben: irodalmunk nem csupán a nagy német folyónak mesterségesen átvezetett gyöngye ere többé”, s elveti a Tieckek és Schlegelek teóriáit.

Nem kell azonban azt hinnünk, hogy a nagy magyar zsenik megjelenése egyszeriben véget vetett minden idegen befolyásnak. Bécs azért Bécs maradt még, ha a reakció fellegvárát gyűlölte is benne Petőfiék nemzedéke, s továbbra is irányít az irodalmi élet formáinak kialakításában: almanachok és folyóiratok, divatképek onnan veszik a mintát. A bécsi életképet könnyű átvenni, hiszen Nagy Ignác Budán és Pesten is német polgárt lát maga előtt. A bécsi Volksstück magyar népszínművé magyarosodik Szigligeti „Csikós”-ában.

A bécsi államtanács 1834 után szinte kényszeríti a magyar diákokat, hogy csak a berlini egyetemre menjenek tanulni, mert itt Hegel szelleme még akadályozza a veszélyes liberalizmus terjedését. Hegel tanai ismét nagy irodalmi csatározások közt vonulnak be a magyar életbe: Erdélyi Jánosnál, Herder népies irányzatának legtehetségesebb folytatójánál válnak igazán termékennyé.

Az ifjú nemzedéknek azonban a liberális eszméket hirdető franciák és a „Junges Deutschland” néven ismert német írói csoport tetszenek, ezekkel vállal közösséget: Petőfi a tízek társaságát „Fiatall Magyarországnak akarja elnevezni. . Heine feuilleton-ja meghódítja Bécset és Pestet, de a költő igazi hatása csak 1849 után kezd kibontakozni. Petőfi a zsebében hordja a Dalok könyvét, de a heinei hatás — természetük oly különböző voltánál fogva — csak néhány érzelgős kezdetű és tréfás végű dalra szorítkozik. S ez jellemző marad a heinei hatás egész további sorsára is: többet fordítanak tőle magyarra, mint az összes többi külföldi költőktől együtt véve s talán alig is van lírikusunk, aki elkerülné dalainak hatását, de a sajátos heinei hang és egyéniség, a gúny, a szentimentalizmus és cinizmus gyors váltokozása lényegileg nem találnak követőkre, mert a magyar jellemmel ellenkeznek. Még legnagyobb híve, Endrődy

Sándor is csak a tiszta hangokat hallja ki Heine egyéniségéből, az eszmék mártírját látja benne: „Úgy érzem, érezlek Halhatatlan ének tiszta dallama”.

Goethe igazi ideje is 1849 után érkezik el. Négy nagy magyar költő merül el megértő, kongeniális lélekkel gazdag költészetében: Eötvös József, Kemény Zsigmond, Arany János és Madách Imre. — „Az ember tragédiájá”-t és a „Faust”-ot már számtalanszor összehasonlították. Az a lényeges szerintünk, hogy a két költő természete is hasonlít, költő-gondolkodók ők. Kétségtelenül köszön a magyar tragédia a németnek lényeges és kevésbé lényeges vonásokat, de ezek mellett is eredeti mű marad. Közös a két műben az emberi lét ég és föld közötti ingadozása és az emberi törekvés felemelő hatalmába vetett hit, ha rá az égi kegyelem napsugara süt. Különböző a kivitel s mert modernebb, a Madáché áll hozzánk közelebb. S ha a német gondolatokban gazdagabb is, a magyar tragédia szorosabb, művészebb, egységesebb szerkezettel dicsekedhetik.

A XIX. század második felében három nagy német szellem sugarai hullnak termékeny talajba magyar földön. Schopenhauert a századvég lírikusai értik meg igazán: Vajda, Reviczky és Komjáthy. — Reviczky szerint Wagner a németiség legnagyobbjai közé tartozik s így hódol neki egyik versében: „Királyi koronák törékenyebbek, Mint legkisebb betűje nagy nevednek”. A nagy zeneköltő művei korán méltánylókat találnak nálunk s éppen a magyar vidéki birtokosok körében. 1866-ban előadják a Nemzetiben a Lohengrint: ez az első nem német Wagner-előadás. — Nietzsche műveit is már Brandes előadásai előtt ismerik nálunk. Prohászka Ottokár a katolikus világnézet talajáról száll vele szembe. A Nyugat nemzedéke artistikus világnézetével érzi magát rokonnak, Adyra zsenitana hat.

A legújabb idők szellemi szövedéke még nem áll előttünk oly világosan, mint a múlt koroké. Azért nem kívánunk itt további részletekbe bocsátkozni. A német drámával kapcsolatban jegyzünk meg még csak annyit, hogy pl. Hebbel elég keveset szerepel a magyar színpadon s egyáltalán a német komoly dráma sorsa elég szerencsétlenül alakul éppen a Nemzeti színpadán. Kisebb osztrákok még csak szóhoz jutnak, de Hauptmann „Takácsai” már a Budai Színkörbe szorulnak s politikumot csinálnak belőle. A Nemzeti csak a veszélytelen „Kollege Crampton”-t meri egyelőre műsorra venni. — Berliini színházegyüttesek szereplésével kapcsolatban Schnitzler, Anzengruber, Hofmannsthal és Wedekind darabjait is megismeri a magyar közönség.

Kísérletek a magyar glóbusz áttörésére. Még a XVIII. században is a közös latin nyelv nemzetközi érvényesülést biztosított a magyar tudomány termékeinek. A nemzeti nyelvek uralomrajutásával egyszerre megváltozik a helyzet: a magyar nyelven írt munkákat csak a magyarok érthetik és méltányolhatják. A magyar glóbusz bármennyire meggazdagodott a XIX. század első felében, ugyanakkor össze is szűkült. A magyar szellem európai elismertetéséért vívandó küzdelemben a német nyelv kínálkozik legjobb fegyverül. Már pedig a kiteljesedő magyar szellemi élet igényli és akarja az elismertetést, meg akarja magát mutatni a világnak, igazolni akarja, hogy joga van az élethez. Mintegy jelképe ennek a törekvésnek az ifjú Toldy Ferenc, amint a magyar költészet németül írt kézikönyvének még nyomdafestéktől nedves példányával siet az akkori világ legnagyobb szellemének, Goethének színe elé. S valahogyan abban is van valami szimbolikus, hogy az agg költő talán bele is lapoz a könyvbe, de már irodalmi kérdés alig érdeklő; nincs adatunk rá, hogy valóban tudomást is vett volna a magyar költészet állásáról.

A német romantika valóban érdeklődött Magyarországgal szemben. A Herderrel meginduló népköltészet felé fordulás és népdalgyűjtés a magyar népköltészet kincseit is szeretné szemléleti anyagába felvenni, a magyar hunmonda után kutatnak, hogy a Nibelungénekre vessenek fényt ezzel. Sajnos a magyar irodalom e korban még tisztán nemesi irodalom s nincs is annyi érdeke a népi iránt. Goethe hiába izenget hazánkba, senki sem tud neki népdalt küldeni s a Grimm testvérek is a prágai szlavistától érdeklődnek a magyar népkönyvek után. 1809-ben Schlegel Frigyes is Pestre menekül a bécsi kormánnyal Napoleon elöl s Horvát Istvántól magyarul tanul, Humboldt Vilmos viszont Bécsben tanulja nyelvünket a száraz Márton Józseftől. Schlegel irodalmi felolvasásaiban megemlékezik a magyar költészetéről is, Kisfaludy Sándort nevében is nevezi. A legkomolyabban Grimm Jakab foglalkozik nyelvünkkel magánúton.

A magyar irodalom termékeit mégis csak fordítások útján lehet közelebb vinni a német publikumhoz. Próbálkozások nem is hiányzanak. A hazai németiség soraiból többen valóságos életfeladatuknak tekintik a közvetítés munkáját: antológiákban, egyes művekben már a reformkorban német köntösbe öltözik a magyar irodalom legjava, de a kiegyezés korában valóságos versengés indul meg e téren: a fegyverek túlerejével szemben elbukott magyar szabadságharc a szellem fegyvereivel igyekszik megnyerni a csatát. Petőfi verseit fordítják a legtöbbit, de Jókainak is szinte minden regényét átültetik s összesen 220 kiadásban kb. 1,300.000 példányban nyomják ki. Arany Toldiját

a soproni lelkész, Kolbenheyer Móric fordítja s Hebbelnek is megküldi. A fordítások sora megszakítatlan s máig tart. Sajnos azonban eddig még legalább nem hozott teljes sikert: különösen eleinte több volt a jóindulat, mint a hozzáértés. Jókait sokat olvasták odakint, de már elfeledték, Petőfi pedig megint csak egy fényes név, határozott körvonalak nélkül.

A magyar drámát két remekmű igyekezett képviselni a német színpadon: a „Bánk bán” 1911-ben Berlinben csúfosan elbukott, nem csoda, hiszen az intrikusok mind németek benne. „Az ember tragédiája” 1892-ben Hamburgban kezdte meg útját, hamarosan Bécsben és Berlinben is előadják, de igazi siker csak 1934-ben lett belőle Németh Antal rendezésében. Legutóbb (1941) a „Csongor és Tünde” német előadásával is jó eredménnyel tettek kísérletet. — A magyar exportdráma a század elején bevonul a bécsi és berlini műsorokba. Ma is adnak állandóan Herczeg, Bókai, Márai és Asztalos darabokat.

A magyar irodalom ismeretét a magyar tudomány is igyekszik terjeszteni, különösen mert annyi rosszhiszemű, téves adat kering róla a német kézikönyvekben. A hungarológia szolgáltatában már egész sor nívós németnyelvű folyóiratot adtak ki: az újabbak közül nevezük meg az Ungarische Revuet és az Ungarische Rundschau Heinrich Gusztáv szerkesztésében. Ma is élnek a Berlinben megjelenő Ungarische Jahrbücher (Farkas Gyula) és a pesti Ungarn (Pukánszky Béla). Farkas Gyulának a magyar irodalomról már több szép könyve jelent meg németül is. — A bécsi és a berlini egyetemnek van magyar irodalmi tanszéke: Miskolczi Gyula és Farkas Gyula látják el őket jelenleg. Mindkét helyen Collegium Hungaricum is van, Berlinben kitűnően felszerelt Ungarisches Institut. — Az 1936-ban aláírt kultúregyezmény értelmében ma már Münchenben, Stuttgartban, Lipcsében és Boroszlóban van magyar lektor az egyetemen. Bécsben kettő is, Berlinben is egy.

A nagy küzdelem a magyar szellem elismertetéséért ma is tart, soha annyi magyar könyvet nem fordítottak le németre, mint éppen ezekben az években, soha annyi munkaterületre nem terjedt ki ez a küzdelem, mint ma. Az eredményről majd az utánunk következők mondhatnak — adja Isten — kedvező ítéletet.

A nyelvi akadállyal nem küzdő művészetek, a képzőművészetek és a zene érvényesülése könnyebb és zavartalanabb: magyar festők kiállításai, zenészek koncertjei a bizonyítékai ennek. Az igazi s mégis magas európai magyar zenét Bartók és Kodályon keresztül a zeneértő német közönség igen is méltányolja.

Magyar tárgyak az újabb német irodalomban. A török harcok elmúltával nagyon megcsökkent irántunk az érdeklődés Európában: a magyar bort dicsérik, de tudományunkat nem akarják elismerni. A még sokáig barokk levegőjű Ausztriában a teréziánus poéták, Denis és társai egymással versengve éneklük meg, mint mentettük meg Mária Terézia trónját a híres „vitám et sanguinem” kiáltással. Bécsben csak pénzért írnak rólunk rosszat; II. Lipót. 1790-ben Hoffmann Lipóttal, a pesti német professzorral írat két gyalázatos magyarfaló könyvet „Babel” és „Ninive” címmel, — Az osztrák romantikáról már láttuk, hogy hamarabb hozzányúl a magyar történeti tárgyakhoz, mint mi. Fessler Mátyás királyról, Pyrker a Hunyadiakról, Kis Károlyról és Zrínyiről, Collin IV. Béláról ír drámát vagy regényt. Legkitartóbban Hormayr báró, az osztrák romantika feje érdeklődött múltunk iránt: a nacionalizmusnak általuk képviselt osztrák átszínezése úgyszólván a birodalom népei múltjának feltámasztásával szerette volna e népek közötti összetartozás érzését erősíteni. A vállalkozással az ellenkezőjét érték el; Hormayr folyóirataiban mindenesetre szinte minden történeti magyar balladai tárgyat megtalálunk már a század tized, húszas éveiben német feldolgozásban. A környezetéhez tartozó festők, Krafft és Russ megfestik pl. a Vitám et sanguinem jelenetet, Hunyadi Jánost a Rigómezőn, Szent Istvánt stb. Bécsben adják elő Korner Zrínyijét is nagy sikerrel 1812-ben, mert Szolimánban mindenei Napóleonra ismert. S a legnagyobb bécsi költő adja a sokak által megénekelte Bánk bán tárgy legjobb német feldolgozását „Ein treuer Diener seines Herrn” címmel 1828-ban. A kitűnő tragédiát sokat becsmérelték nálunk, mert ezzel Katona „Bánk bán”-ját kívánták emelni. Ne keressünk Grillparzernél igazi magyar jellemeket: őt a darabban egyebek között az kötötte le, hogy a művelt, de erkölcsileg romlott merániakkal szembeállíthatott a XIII. századi magyarokban egy még műveletlen, de egyszerű, tiszta erkölcsű népet.

A XIX. század második harmadában alakul ki szinte máig xártó érvénnyel Magyarország képe a német közvéleményben. A kép romantikus jellegű és határozottan szimpatikus vonásai is vannak. A csatádi születésű Lenau, ki ifjúságának egy részét is nálunk töltötte, a legjellegzetesebb magyar tájnak, az Alföldnek, a pusztának megfestésében megelőzte magyar honfitársait is. A fáradt Nyugat exotikumot keres s örül, hogy Európa közepén, a magyar pusztán megtalálhatja azt. A pusztá érdekesebb embertípusokkal (csikós, juhász, cigány, betyár) és érdekesebb hangulatokkal népesül be. Lenau nemcsak sok magyar tárgyat dolgoz fel s tesz irodalomképessé, de a magyar népdal stí-

luselemei is tovább élnek valahogyan német dalaiban. Már Petőfi is megérezte, hogy Lenau német nyelven ír, de dalai magyar hatásúak. — E romantikus magyarsággép csak azért vált ránk nézve végzetessé, mert nem akart sehogy sem továbbfejlődni a fejlődő magyar étellel együtt. Alexander v. Württemberg, egy magyar grófnő férje, már a Balaton partjára helyezi át a pusztai rekvizitumokat, Stifter „Brigitta”-jának (1844) magyar földesúrnő hősnője pedig lenge magyarban lovagolva vágat az amerikai préri színeivel feldíszített magyar rónán . . .

A szabadságért lelkesülő német költők lantján 1848-49 hős szabadságharca élénk visszhangot ver. S midőn a túlerő legyőzi a honvédeket, Heine is örök emléket állít a világ előtt a szabadság utolsó bajnokának. („Im Oktober 1849.”)

A szabadságharc, Petőfi és Kossuth a következő korszakban is igen sok regény és dráma tárgyai s a cigány, rabló és pusztai történetek mellett az egyedüli magyar tárgy is egyben. S hogy ez napjainkban sincs máskép, példa rá Otto Zarek Kossuth regénye („Die Liebe eines Volkes”, 1936) és a legújabb Petőfi regény: A. Krieger: „So will es Petőfi” (1942). Mindkét regény pompás példája annak is, milyen torzításokat kell a magyar hősöknek sokszor csak az értelmetlen romantika és exotikum kedvéért — persze sokszor tájékozatlanságból is — elszenvetniük.

A legújabb korban az operettnek és filmnek is (a magyar filmnek is) nagy bűne volt, hogy a romantikus „csárdás-paprika-cigány-huszár” magyarsággépet egyszerűen átvette s most már a legszélesebb német tömegek lelkében kiirthatatlanul meggyökerezett. Ezzel szemben szinte tehetetlen minden értelmes magyar ellenpropaganda s még ezerannyi jó fordítás és kitűnő előadás, lektor és professzor is alig érhetne el rövid időn belül komoly eredményt!

A fordítások, ha még oly rosszak voltak is, mégis elérték valamit: a XIX. század második felében elszórtan már nyomára akadunk a magyar irodalmi termékek német írókra tett hatásának. Igaz, hogy csak szórványos jelenségek ezek s nem hasonlíthatók össze a minket ért német hatással. Egy-két esetben azonban valóban jelentékennyé váltak.

A századvéd legnagyobb német szellemének, Nietzschének pályája Liszt Ferenc és Petőfi eszmei közelségében indul meg. Liszt műveibe elmélyed és sokáig nagyrabecsüli. Petőfi felé Korner Zrínyije és Lenau költeményei egyengetik útját. 1862-ben több magyar zenedarabot ír („Ungarische Skizzen”) ilyen címeikkel: „Nachts auf der Heide” és „In der Czarda”. A Lisztnél tanult magyar motívumok „Ermanarich” szimfóniájába is behatolnak. Ő maga mondja, hogy alakjai nem gótok,

hanem magyarok: „az anyagot a germán világból a magyar pusztákba, a magyar tüzes lelkekbe vittem át, Ermanarich tele van magyar vadsággal”. 1862-ben Petőfivel is megismerkedik Opitz és Kertbeny silány fordításában. A magyar költő zsenije még így is lebilincseli, főképp a „Felhők” sötét gondolati es hangulati tartalma kapja meg. 1364-ben aztán a Felhők négy versét megzenésíti Schubert és Schumann modorában. Összefoglalásnak ide iktatjuk Kornis Gyula szavait: „A magyarság romantikus népi felfogásának, az elégikus hangulatnak s a Petőfi költészetéből még a gyarló német fordításon keresztül is kiértékelhető mély zeneiségnek anyagából épült az a szellemi híd, amelyen át Nietzsche a tüneményes pályájú költőhöz eljutott”.

„Az ember tragédiája” is visszhangra talált a szomszéd német irodalomban. Bécsben 1890 körül a Wagner-kultusszal kapcsolatban is a katolikus gondolat megerősödésével kell számolni s Madách művének pesszimiztikusan értelmezett befejezése élénk ellenhatást váltott ki a modern osztrák irodalmi mozgalom néhány vezető egyéniségéből. — Kralik Richard „Menschliche Tragödie” Delle Grazie „Sataniade”, a Magyarországon is járt Hlatky Eduard „Der Weltmorgen” címen írtak Madách gondolatainak hatása alatt misztériumszerű költeményeket a tragédiának 1892-i bécsi előadása után. Az 1934-es előadás a bécsi néphumort ihlette egy mulattató paródiára. Seifert J. L. nagy farsangi operát írt Madách után ilyen címmel: „Die Tragödie des Mannes”. A paródia nem Madáchot gúnyolja ki, sőt nincs is vele valami mély eszmei összefüggésben: de bizonyos mértékben mégis csak a tragédia népszerűségét mutatja.

Német jövevényszavainkról. A jövevényszavak a művelődési, gazdasági, népi érintkezés tényéből adódnak s az egyes korszakokban a kulturális hatás legbensőbb lényegére is világot vetnek. A legrégebb általánosan elfogadott német jövevényszavunk: a „püspök”, az egyházi befolyás minden mást megelőző voltát bizonyítja. Az Árpádok okirataiban lassan feltűnő német személynévek a legfelsőbb társadalmi rétegekben végbemenő kultúracsere utalnak: Lampért, Detre, Rátót, Gellért stb. A XIII. és XIV. századtól kezdve meggyökeresedő polgár, soltész, geréb, céh, pintér, borbély, kalmár, kufár, meszely, garas szavak viszont a középkori városi életben jelentkező német közreműködés eredményei. Általános, az élet sok területére kiterjedő német hatásról regélnek XVI. és XVII. században meggyökeresedett német jövevényszavaink: zsold, zsoldos, tarack, mordály, harc, sarc, gyémánt, hering, cukor, pallér, prés, ráspoly, huta, kohó, zszindely, palánk, bükköny, farsang, sógor. A XVIII.

században hazánkat előntő új nagy művelődési hullám még: sokkal inkább átalakítóan hatott az élet minden vonatkozásában s temérdek új szót is hozott magával. A nálunk is fellépő fényűzés, az idegen divatok, szórakozások, játékok ezrével hozták a francia és német szót, de úgy, hogy a francia is német formában, átformálva, elbécsiesítve jut el hozzánk, vagyis német jövevényszónak számít: pikét, piliárd, gála, pudermantel, lócsi, cvergli, frizéros, hanszurst, luszter, redut stb. A jövevényszavaknak az általános művelődési hatással való összefüggését ma is figyelemmel kísérhetjük.

IRODALOM

NÉHÁNY SZÓ AZ OLVASÓHOZ. A német kulturális hatást 1839-ig részletesen tárgyalja *Valjavec, Fr.* könyve. *Der deutsche Kultur-einfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns.* I. München, 1940. (Valjavec szorgalmasan összehordott adatainak kiértékelésében nem mindig objektív.) Az irodalmi hatást magvas tanulmányban foglalta össze *Pukánszky Béla*: *Der deutsche Literatureinfluss in Ungarn* (K. Bell: Ungarn. Dresden, 1935. 178—197. 1.), Ugyanő a németekre tett magyar hatásról is adott összefoglalást: *Ungarn und die Deutschen* (Ungarn und die Nachbarvölker, Bp., 1943. 16—60. 1.). A német kapcsolatok egészét legutóbb *Helle Ferenc* igyekezett a nagyközönségnek összefoglalni: *A magyar-német művelődési kapcsolatok története.* Bp., 1942. *Hankiss János* legújabb nagy könyvét: *Európa és a magyar irodalom.* Bp., 1942. mindenki haszonnal forgathatja. — E sorok írójának is van egy nyomdakész állapotban lévő kb. 10 íves összefoglalása a probléma egészéről. A *Pukánszky Béla* szerkesztésében megjelent gyűjteményes munka; *Deutsch-ungarische Begegnungen* sok figyelemreméltó cikket tartalmaz (Bp, Leipzig, Milano, 1943.). A szomszéd népek kultúrájában fellelhető magyar hatásra nézve I. a *Gál István* szerkesztette gyűjteményes munkát: *Ungarn und die Nachbarvölker.* Bp., 1943.

SZENT ISTVÁN BIRODALMA. *Deér József*: *A magyar királyság megalakulása.* (A M. Tört. Int. Évk. 1942, 1-88. 1.). A Szent István Emlékkönyv (szerk. *Serédi Justinian*, I-III. 1938.) tanulmányai sok kérdést tisztáztak. *Waldapfel Eszter*: *Szent István törvénykönyve és a nyugati törvényhozás.* Bécsi M. Tört. Int. Évk., 1935. *Schreiber, G.*: *Stephan I. in der deutschen Sakralkultur.* AECO, 1938. 191—240. 1. *Karsai Géza*: *Szent István király tisztelete.* (Szt. István emlék. III.) *Tömöri Edith*: *Az aacheni magyar kápolna története.* Bp., 1931. *Senger, A.*: *Der Reiter im Kaiserdom zu Bamberg.* Ujb” 1924. 353—361. 1. *Hekler Antal* (Napkelet, 1938) és *Fallenbüchl Ferenc* (Kath. Szle, 1939.) tanulmányai magyarul e tárgyról. *Alszeghy Zolt*: *Magyar tárgyú latin jezsuita drámák.* EPhk. 1911., 99-114. 1.

KÖZÉPKORI MAGYAR SZELLEMI ÉLET. A térítésre a Szent István Emlékkönyv vonatkozó cikkei. *Moór Elemér*: Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. UJb, 1937. 57-86. 1. A lantosok kérdésének összefoglalása: *Farkas Gyula*: Zur Frage der ung. Spielleute des Mittelalters. DUHB1, 1933. 208-210. 1. A Toldi mondára; *Moór Elemér*: A Toldi-monda és német kapcsolatai. Bp., 1914. és *Mályusz Elemér*: A Toldi-monda. Bécsi M. Törtt. Int. Évk., 1934. *Császár Elemér*: A magyar—hun-mondák kérdésének mai állása. Bp., 1926. *Pleidell Ambrus*: A magyar várostörténet első fejezete. Száz. 1934. *Kniezsa István*: Magyarország népei a XI. században. Szt. István emlékk. II. *Schänemann, K.*: Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa, Breslau, 1929. A hazai németiségre: *Pukánszky Béla*: A magyarországi német irodalom története. Bp., 1926. Német polgárság magyar földön. Bp., é. n. Erdélyi századok és magyarok. Danubia, 1943. *Thienemann Tivadar*: Városi élet a magyar középkorban. Minerva, 1923. és Temesvári Pelbárt német kortársai. EPhK, 1920., 54-61. 1, A korra általában: *Horváth János*: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1931. *Pintér Jenő* irodalomtörténeteiben az egyes írók német kapcsolataira találunk könyvészeti adatokat.

A MAGYAR MŰVÉSZET ELSŐ FÉNYKORA. *Hajabáts Márta*: Árpád-házi Szent Erzsébet hagyománya a német irodalomban. Bp., 1938. *Keresztury Dezső*: Magyar történelmi emlékek Németországban. Tükör, 1937., 306—310. 1. *Genthon István*: Magyar művészek Ausztriában a mohácsi vészig. Bp., 1927. *Gerevich Tibor*: A magyar művészet szelleme. Mi a magyar? kötetben, 1939. *Lukinich Imre*: A. Dürers Abstammung. UJb, 1929. 104-110. 1. (magyarul a Századokban: 1928.)

A MAGYAR HUMANIZMUS NÉMET VONATKOZÁSAI. *Horváth János*: A magyar irodalmi műv. megoszlása. A magyar humanizmus. Bp., 1935. *Bleyer Jakab*: Az Anjoukorabeli magyar humanizmushoz. EPhK., 1907., 164—166. 1. *Klimes Péter*: Bécs és a magyar humanizmus. Bp., 1934. *Schrauf Károly*: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp., 1892. és A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453—1630. Bp., 1902. *Fógel Sándor*: Celtis Konrád és a magyarországi humanisták. Bp., 1916. *Thienemann T.*: Mohács és Erasmus. Bp., 1924. *Trencsényi-Waldapfel I.*: Erasmus és magyar barátai. Bp., 1911. *Kerecsényi Dezső*: Dudith András. Bp., 1930.

EURÓPAI MAGYARSÁGKÉP. *Eckhardt Sándor*: A magyarság külföldi arcképe. Mi a magyar? kötetben. Bp., 1939. *Trostler József*: Ungarns Eintritt in das literarhistorische Bewusstsein Deutschlands. DUHB1 1930., 31, 33. (magyarul röviden: A magyar szellem útja. Tükör, 1937.) A török irodalom magyar vonatkozásairól egész sor tanulmány jelent meg. A kérdés legújabb összefoglalása, egyben teljes bibliográfiája: *Benda Kálmán*: A török-kor német újságirodalma. A XV.-XVII. századi német hírlapok magyar vonatkozásainak forráskritikájához. A M. Törtt. Int. Évk. 1942., 194-276. 1. *Heinrich Gusztáv*: Bánk bán a német költészetben, Bp., 1879.

A REFORMÁCIÓ Révész Imre: Magyar református egyháztörténet 1520—1608. Debrecen, 1938. *Lukinich Imre*: Magyarok egyetemjárása külföldön. (A m. tudpol. alapv. Bp., 1927.) *Révész Imre*: Magyar tanulók Wittenbergben Melanchton haláláig. T. Tár, 1859. *Szabó Gábor*: Geschichte des ung. Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613. Halle, 1941. *Sólyom Jenő*: Luther és Magyarország. A reformátor kapcsolata hazánkkal haláláig. Bp., 1933. *Fraknói Vilmos*: Melanchton és magyarországi barátai. Száz, 1874., 149-184. 1. *Asztalos Miklós*: A wittenbergi egyetem hallgatóinak nyelvismerete a XVI. században. EPhK, 1934. 1—11. 1. *Thienemann T.*: A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei. IK., 1922. 23¹. *Trostler József*: Die Anfänge der ungarischen Geschichtsprosa. UJb., 1934. *Pukánszky Béla*: S. Tinod í und der deutsche Zeitungsgesang. Berlin, 1927. (Gragger-Emlkk.) *Bleyer Jakab*: Fortunatus népkönyvünk és német eredetije. EPhK., 1907. *Eckhardt Sándor*: Balassa Bálint. Bp., 1941.

ELLENREFORMÁCIÓ ÉS BAROKK. *Barta István*: Ungarn und die wiener Universität des Jesuitenzeitalters. (Bécsi M. Törtt. Int. Évk. 1937.) *Angyal András*: Ergebnisse und Zielsetzungen der literaturwiss. Barockforschung in Ungarn. Pannónia, 1938., 345-361, 1. és Magyar barokk-költők. EPhK., 1938., 320-352. 1. és Fürst Paul Eszterházy. (1635-1642) SODF., 1939., 339-370. 1. *Teutsch, Fr.*: Die Studierenden aus Ungarn und Siebenbürgen auf der Hochschule in Heidelberg. AVSL., 1872. *Lukinich Imre*: A Bethlen-fiúk külföldi iskolázatása. Nagyenyedi Album. Bp., 1926. *Jakab Béla*: Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen iskolánál. Pécs, 1909, *Thienemann T.*: Szenczi Molnár Albert német fordításai. EPhK, 1919. 87-96. 1. *Turóczi-Trostler József*: Az országokban való sok romlásoknak okairól. Forrástanulmány Magyarí István könyvéről. Minerva, 1930., 233-251. 1.

MAGYARORSZÁG A XVII. SZÁZAD NÉMET IRODALMÁBAN. *Trostler J.*: Ungarns Eintritt in das literaturhistorische Bewusstsein Deutschlands. DUHB1 1930-331. *Bleyer Jakab*: Német siralmas ének gr. Zrínyi Miklós halálára 1664-ből. IK., 1900. 45—55. 1. *Pukánszky Béla*: Rákóczi Ferenc alakja a német sajtóban. Rákóczi emlékkönyv. 1934., II., 151-168. 1. magyar tárgyak kutatását *Heinrich Gusztáv* kezdte meg: Magyar elemek^a német költészetben. Bp., 1909, *György Lajos* összefoglaló könyve: Magyar elemek a világirodalomban. Kvár, 1924. részletes bibliográfiát is ad. A XVII. századra vonatkozólag *Trostler József* dolgozott a legtöbbet: Magyar leniek a XVII. század német irodalmában I., 1914., II, 1916. Temesvár. Német kalandorok Magyarországon a XVII. században. M. Figy. 1913. IV.. 366-383, 1. Az Ungarischer Simplicissimus szerzőjét sokáig keresték, *Moser, J.* találta meg: Der Musiker Dániel Speer als Barockdichter. Euphorien, 1933., 293-305, 1. *Varjú Elemér*. A m. Simpl. MNy. 1936., 33-38. 1, *Brodzsky serene*: Ungarische Musik in deutschen Aufzeichnungen und Bearbeitungen, Das schaffende Ungarn. 1941.

A NÉMET NYELVOKTATÁS KEZDETEI. A magyar XVIII. század megítélésére vonatkozólag utalok *Hóman-Szekfü Magyar történetének megfelelő fejezeteire. Kapossy János: Stellung des ungarländischen Barock in der europäischen Kunstentwicklung. UJb, 1931., 38-55. I. Bierbauer Virgil: A magyar építészet története. Bp., 1937. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Bp., 1898-1902. Komis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. Bp., 1927. A hazai német nyelvoktatás történetéről szerző kíván hamarosan egy nagyobb munkával előlépni. II. József koráról és az 1790-91. országgyűlésről Marczali Henrik írt monográfiákat. A német ellenszenvre általában: Némédi Lajos: A németiség magyar szemmel. Debrecen, 1935. és Das Gesamtdeutschtum im ungarischen Blickfeld. Bp., 1938.*

BÉCS. *Gragger Róbert: Irodalomtörténeti forrástanulmányok, IK., 1913. (Gvadányi forrására.) Kádár Jolán: Die Anfänge der ung. Schauspielkunst u. das deutsche Theater in Ungarn. DUHBI 1929., 113-118. I. Csóka J. Lajos: Bessenyei György és a bécsi udvar. Bp., 1936. Bleyer Jakab: Gottsched hazánkban. Bp., 1909. (Bleyer mutatott rá először módszeresen Bécs jelentőségére.) Várady Imre: Gellert hazánkban. Bp., 1916. Juhász Gergely: Klopstock magyar utókorá. Bp., 1935. Koszó János: Über Wielands Beliebtheit in Ungarn. DUHBI, 1929., 123-1288. Pukánszky Béla: Lessing und Franz Kazinczy. DUHBI, 1929., 71-79. I. Pukánszky Béla: Herder hazánkban. I. Herder és a népies irány. Bp., 1918. Siklóssy László: Műkincseink vándorútja Bécsbe. Bp., 1919. Müller Gyula: A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században. Bp., é. n. Sebestyén E.: Mozart és Magyarország. Bp., 1941. Papp Viktor: Beethoven és a magyarok. Bp., 1927. Torday—Weber L.: Deutsch-ungarische Kulturbeziehungen im Laufe des XIX. Jahrhunderts. Pester Lloyd, 1940. május-augusztus. G. Schünemann: Ungarische Motive in 'der deutschen Musik. UJb, 1924., 67-77. I. Gárdonyi Zoltán: Die ungarischen Stileigentümlichkeiten in den musikalischen Werken F. Lisztis. Berlin, Ung. Bibl. 16.*

A NÉMET EGYETEMEK. *Szent-Iuányi Béla: A pietizmus Magyarországon. Száz., 1935. Fitz József: G. M. Cassai und seine Bibliothek. Berlin, 1927. (Gragger Emlkk.) Czvittinger és Rotarides jelentőségére: Farkas Gyula: A magyar szellem felszabadulása. Bp., 1943. megf. fejezeteit. Thienemann Tivadar: A göttingai egyetem 200 esztendeje. Tükör, 1937. Pukánszky Béla: Budenz József, Göttinga és a magyar nyelvhasználat. Budenz Emlékk. 1936., 361—374. I. Pukánszky Béla: Kant első magyar követői és ellenfelei. Frot. Sz., 1924. Bürger Erzsébet: Nicolai Friedrich és a magyar felvilágosodás, Bp., 1942. Thienemann T.: Weimar, Wien und die ungarische Literatur. DUHBI, 1933., 192-208. .1, (mágnások tanulmányútjai). Benedek Klára: A jeni Ásványtani Társaság magyar tagjai. Bp., 1942, Sas Andor: Scheilingkövető magyar természetfilozófusok Jénában. EPHK., 1914., 674-679, 1,*

A NÉMET IRODALMI HATÁS. A korra általában: *Farkas Gyula*: A magyar romantika. Bp., 1930. és a A Fialat Magyarország kora. Bp., 1932. Az utolsó két század német irodalmi hatását száz meg száz kisebb nagyobb tanulmány mutatta ki részleteiben. Mi csak mutatóba utalhatunk egynéhányra a többi az Egyetemes Philológiai Közlöny, az Irodalomtörténeti Közlemények, az Irodalomtörténet, a Deutschungarische Heimatblätter, Ungarische Jahrbücher, Ungarische Rundschau évfolyamaiban és a magyar egyetemek német intézeteinek disszertáció-sorozataiban találja meg a kutató. *Császár Elemér*: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Bp., 1913. (németül kiegészítve: SOF, 1941., 103-166.) a fordítások jegyzékével. *Pukánszky Béla*: A magyarországi német irodalom története, Bp., 1926. *Petz Gedeon*: Goethes Beziehungen zu Ungarn. DUHB1, 1932, *Habis György*: Goethe magyar utókora. I, Kazinczy nemzedéke. Bp., 1942. *Kádár Jolán*: Goethes Dramen auf den ungarländischen Bühnen, DUHB1, 1932. és A magyar Goethe-előadások statisztikája IK, 19312., 305—308.,1. *Bayer József*: Schiller drámái a régi magyar színpadon és irodalmunkban. Bp., 1912, *Schmidt Hona*: A német romantika magyar kritikája. Bp., 1930. *Angyal András*: Az osztrák barokkromantika magyarországi hatásához. EPhK, 1937., 241-245. 1. *Gálos Rezső*: A magyar műdal kezdete a XVIII. században. IK, 1932., 354-375, 1. és A német érzelmes dalköltészet hatása a magyarra, IK, 1940., 31 és köv. *Papp Zoltán*: Fessler I. A. és a magyar romantikusok. Bp., 1913. *Solt Andor*: Drámai irodalmunk német kapcsolatai 1792-1837. IK, 1933. *Waldapfel József*: Katona József. Bp., é. n. *Pukánszky Béla*: Ungarische Goethegegner und Kritiker 1830-1849., 353-376. 1. *Horváth Edit*: Biedermeier életképek a német és a magyar irodalomban. Bp., 1936. *Kádár Jolán*: A magyar népszínmű bécsi gyökerei IK, 1930., 143-160. 1. *Pukánszky Béla*: A magyar Hegel-vita. Minerva, 1922. és Hegel a magyar közönsége. Minerva 1932. *Doskar Éva*: Hegel magyar utókora. Bp., 1940. *Bán Margit*: Heine hatása a magyar költészetre. Bp., 1928. *Nagy Anna*: Heine balladaköltészete és hatása a magyar balladára. Bp., 1919. *Zádor István*: Heine a tárcairó és hatása az osztrák-magyar tárcairóadalom kezdetére. Bp., 1935. *Trostler József*: Goethe und die neuere ungarische Literatur. DUHB1, 1932. Az ember tragédiájára vonatkozó irodalmat *Voinovich Géza* művében: Madách Imre és Az ember tragédiája, Bp., 1914., 514-541. 1. és *Pröhle Vilma*: Az ember tragédiája és a Faust. Bp., 1929. (V. ö. DUHB1, 1931, 352.) *Pukánszky Béla*: Schopenhauer és a századvégi magyar líra. Minerva, 1922. és Wagner nyomai a magyar lírában. Muzsika, 1929. *Haraszi Emil*: Wagner Richard és Magyarország. Bp, 1916. *Lengyel Béla*: Nietzsche magyar utókora. Bp, 1939. *Benedek Marcell*: A modern német dráma Magyarországon. Heinrich Emlékk. 1912, 313-323. 1, *Pukánszky Béla*: A német dráma a Nemzeti Színházban. N. Sz. Emlékk, 1937. *Rózsa Ilona*: Gerhart Hauptmann a magyar irodalomban. Bp. 1938.

KÍSÉRLETEK A MAGYAR GLÓBUSZ ÁTTÖRÉSÉRE. Toldy Ferencről *Farkas Gyula*: A magyar szellem felszabadulása. Bp., 1943. Ugyanitt a német romantikus érdeklődésről is szól egy fejezet. *Bleyer Jakob*: Hazánk és a német filológia a XIX- század elején. Bp., 1910. *Gulyás Pál*: Magyar szépirodalom idegen nyelven a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában. Bp., 1915. és Népköltészetünk idegennyelvű fordításai. Ethnographia. 1917., 1919. *Lenkei Henrik*: Petőfi német fordítói. Petőfi kvrtár XXVII-XXVII. *Gál J.*: Jókai in Deutschland. UJb, 1925., 303-306. 1. *Dengi János*: Arany német nyelven. Eger, 1913. *Heinrich Gusztáv*: Ungarische Dichtungen in deutscher Gestalt. Litterarische Berichte aus Ungarn. 1878., 61-96. 1. *Riedl Frigyes*: A Bánk bán bukása Berlinben. Budapesti Szemle, 1911. *Siklóssy Pál*: Az ember tragédiája külföldi színpadokon. EPhK, 1923., 121-124. 1. (L. még Napkelet, 1934. március, UJb, 1940., 348-350. 1. és Ungarn. 1941., 34-36. 1.) *Razum, H.*: Die deutsche Bühnengestalt von Csongor und Tünde. Ungarn, 1940., 169-170. 1. *Szép Ernő*: Magyar drámaírók a bécsi színpadon. Bp., 1930. *Farkas Gyula*: A magyar irodalom Németországban. EPhK, 1936., 159-179. 1. és Deutsche Zeitschriften der Ungarnkunde. UJb, 1931., 1-14. 1. és Das Ung. Institut u. seine gesch. Voraussetzungen. UJb, 1937., 20-30. 1.

MAGYAR TÁRGYAK AZ ÚJABB NÉMET IRODALOMBAN. *Trostler József*: Lob des ungarischen Weines. Bp., 1938. *Weber Arthur*: Maria Theresia auf dem Pressburger Reichstag. UJb, 1923., 354-382. 1. *Ballagi Géza*: A politikai irodalom története Magyarországon 1825-ig. Bp., 1888. *Miklós Ferenc*: Pyrker költészetének magyar vonatkozásai. Heinrich Emlékk. 1912., 143'-156. 1. *Szent-Iványi Béla*: Mathias Corvinus in der deutschen Literatur. UJb, 1940., 246-266. 1. Az osztrák nacionalizmusról *Pukánszky Béla*: Patrióta és hazafi. Budapesti Szemle. 1933. *Boronkay Antal*: Az osztrák és a magyar történeti ballada. Bp., 1936. *Weber Arthur*: Theodor Korner und seine Beziehungen zu Ungarn. Ung. Rundschau, 1914., 233-51. 1. *Guth Mária* dolgozata: Lenau Magyarországon. Pécs, 1940. az óriási Lenau-irodalmat mintaszerűen adja. *Pukánszky Béla*: Lenau és a magyar föld. Berzeviczy Emlékkönyv, 1934. *Koszó János*: Das romantische Ungarn in der neueren deutschen Dichtung. DUHBI, 1929., 20-25. 1. *Dukony Mária*: Az Alföld a német irodalomban. Bp., 1937. *Keresztury Dezső*: Magyarország a német közvéleményben, Magyar Szemle, 1932. szept. *Farkai Gyula*: Das Ungarnbild des Deutschtums. UJb, 1943., 402-414. *Leitgeb Pál*: Az 1848-49-iki szabadságharc a német politikai lírában. 1926. *Kornis Gyula*: Nietzsche és Petőfi. Bp., 1942. *Pukánszky Béla*: Az ember tragédiája az osztrák irodalomban. Budapesti Szemle, 1937., II. 34-49. 1

NÉMET JÖVEVÉNYSZAVAINKRÓL. *Thienemann Tivadar*: Die deutschen Lehnwörter der ungarischen Sprache. UJb, 1922., 95-109. 1. *Hartnagel*

Erzsébet: Újabb német jövevényszavainkról, Bp., 1933. *Zolnai Béla*: Pseudo-französische Lehnwörter in der ungarischen Sprache, DUHBI, 1933., 220-223. 1.

Rövidítések: AVSL = Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. — DUHBI = Deutsch-ungarische Heimatblätter. — EPhK — Egyetemes Philológiai Közlöny. — IK = Irodalomtörténeti közlemények. — SODF — Südostdeutsche Forschungen. — SOF = Südostforschungen. — Száz. — Századok, — Tört. Tár. — Történeti Tár. — UJb = Ungarische Jahrbücher.